

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Eylül/September 2023, s. 10: 797-838

**Aydınlıktan Karanlığa Geçen Bir Karakter: İslam Resminde Zahhâk
Betimi Üzerine Bir Değerlendirme**

A Character's Transition from Light to Darkness: A Critical Analysis of
Zahhâk's Visual Depiction in Islamic Painting

Gülşen TEZCAN KAYA

Dr. Öğretim Üyesi, Sakarya Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü,

Assistant Dr., Sakarya University,

Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History of Art

gtzcan@sakarya.edu.tr

ORCID: 0000-0001-6856-8397

DOI: 10.56720/mevzu.1334124

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Temmuz / July 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Eylül / September 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Eylül / September 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Eylül / September

Atıf / Citation: Tezcan Kaya, Gülşen. "Aydınlıktan Karanlığa Geçen Bir Karakter: İslam Resminde Zahhâk Betimi Üzerine Bir Değerlendirme". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (Eylül 2023): 797-838. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1334124>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Zahhâk, Orta çağ İslam sanatının önemli karakterlerinden biri olarak, yüzyıllar boyunca eserlere konu olmuştur. Kötülük ile birlikte anılan Zahhâk'ın dönüşümünü şeytan sağlamış, zalim hükümdarları anlatmada sembol olarak kullanılmıştır. Klasik İran rivayetlerinde üç ağızlı, üç başlı, altı gözlü yaratılan çok güçlü bir dev, Cemşid'i tahtından indiren bir hükümdar olarak tanınmıştır. Avesta, Tevrat gibi dini metinlerde, *Taberi Tarihi* gibi tarihi metinlerde ve mitolojik anlatımlarda yer alan bu karakterin, Orta çağ İslam sanatında maden, seramik ve fresko üzerinde metinlerle çok bağ kurmadan tasvirleri yer almıştır. *Firdevsî Şehnâmesi* de yazılı edebî metinler içinde en çok referans alınan kaynaklar arasındadır. Bu çalışmanın amacı 14. yüzyıldan itibaren resimlenen *Firdevsî Şehnâmesi* nüshalarının arasından en çok tekrar edilen bazı sahneleri tespit edip konularına göre kronolojik olarak değerlendirerek Zahhâk tasvirleri üzerinde bir değerlendirme yapmaktır. İncelenen örneklerde, Moğol, Timurlu, Safevî, Türkmen ve Osmanlı dönemlerinde Ebu Said, İskender Sultan, Baysungur, Muhammed Cukî, İbrahim Sultan, Pir Budak bin Şah Cihan, Sultan Ali Mirza, Şah Tahmasp, II. Şah İsmail, Şah Abbas, Sultan II. Murad gibi hükümdarlar ve yöneticiler tarafından hazırlatılan bu resimli nüshalar, Mir Musavvir, Sultan Muhammed, Mir Zeynelabidin, Nakdî ve adını bilmediğimiz birçok nakkaş tarafından bağlı buldukları nakkaşhanelerde resimlendirilmişlerdir. 14 ile 18. yüzyıl arasında Herat, Tebriz, Şiraz, Mazenderan, Kazvin, İsfahan, İstanbul gibi önemli resimli elyazması üretim merkezlerinde hazırlanan bu resimlerde, en çok "Zahhâk'ın Demâvend Dağı'na çivilenmesi" konusu öne çıkmaktadır. En az resimlendirilmek üzere seçilen konu ise "Zahhâk'ın babası Mirdas'ı öldürmesi" sahnesidir. Omuzlarından çıkan yılanlarla betimlenen zalim hükümdar Zahhâk karakterinin yenilgisi, İslam edebiyatında iyiliğin kötülüğe karşı her zaman kazanacağını vurgulayan bir anlayışı desteklerken, İslam resmi de tıpkı diğer dekoratif sanatlarda olduğu gibi bu fikre hizmet etmiştir.

Anahtar kelimeler: Zahhâk, *Firdevsî Şehnâmesi*, İslam Resmi, Feridun, İkonografi

Abstract

As one of the important characters of medieval Islamic art, Zahhâk has been the subject of various works for centuries. Associated with evil, Zahhâk was transformed into a cruel man by the Satan, and this was used as a symbol

to describe the ruthless rulers. In classical Iranian narrations, he was recognized as a very powerful giant created with three mouths, three heads and six eyes as well as a ruler who dethroned Jamshid. This character, who took place in religious texts such as the Avesta and the Old Testament, in historical texts such as the *History of Tabari* and in mythological narratives, was depicted in medieval Islamic art on metals, ceramics and frescoes without much connection with the texts. Besides, *Firdawsi's Shahnama* is among the most referenced sources within the literary texts. The aim of this study is to identify some of the most repeated scenes among the copies of *Firdawsi Shahnamahs* illustrated from the 14th century and make an evaluation on the depictions of Zakhâk by ordering them chronologically according to their subjects. In the examples examined, these illustrated copies, which were prepared by rulers and administrators such as Abu Said, Iskender Sultan, Baysungur, Muhammad Juki, Ibrahim Sultan, Pir Budak bin Shah Jahan, Sultan Ali Mirza, Shah Tahmasp, Shah Ismail II, Shah Abbas and Sultan Murad II during the Mongol, Timurid, Safavid, Turkmen and Ottoman periods, were illustrated by Mir Musavvir, Sultan Muhammad, Mir Zeynalabidin, Nakdi and many anonymous painters. In these paintings, which were prepared between the 14th and 18th centuries in important illustrated manuscript production centers such as Herat, Tabriz, Shiraz, Mazenderan, Qazvin, Isfahan and Istanbul, the subject of "nailing Zakhâk to Mount Demâvend" stands out the most whereas the least illustrated subject is the scene of "Zakhâk's murder of his father, Mirdas". The defeat of the cruel ruler Zakhâk, with serpents on his shoulders, supports an understanding in Islamic literature that emphasizes good will always win over evil. Similarly, Islamic painting, just like other decorative arts, has served this idea, as well.

Keywords: Zakhâk, Firdawsi's Şahnama, Islamic Miniature Painting, Faridun, Iconography

Giriş

Doğu kültürünün en önemli kaynakları mitolojilerdir. Hint, İran ve Türk mitolojilerindeki eşsiz hikâyeler ve efsanevî kahramanlar, binyıllar boyunca hem edebiyata hem de görsel sanatlara konu olmuştur. Bu mitolojilerde adı sıklıkla geçen Zakhâk karakteri, farklı kültürlerde oluşturulan yazılı kaynaklarda yer alarak toplumların belleğinde yer etmiş, madenden seramiğe, fres-

kodan minyatüre birçok sanat eserinin konusu olarak tasvir edilmiştir¹. Hatta resimli elyazmalarında yer almadan önce çeşitli anlatımlara dayanarak betimlemeler yapılmış, pişmiş topraktan yapılmış heykelciklerde de canlandırıldığı görülmüştür².

Bu dönemleri anlatan en erken yazılı kaynaklardan öğrenildiğine göre, Zahhâk şeytanî bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Farsça'da "Yılan Omuz Zahhâk", Pehlevîce'de Dahâg veya "10.000 at sahibi" anlamına gelen "Biveresb", Avesta gibi Antik İran Zerdüşî metinlerinde ise ismi "Azi Daha-ka" olarak adlandırılır. Pişdâdî hanedanının beşinci hükümdarı olarak kabul edilen Dahhâk, öfkeli, tanrıtanımaz, ejderha yapılı ve gözlü olarak betimlenir. Zerdüştlükte Ahura Mazda'nın düşmanı Ahriman'ın oğlu, *Firdevsî Şehnâme-si*'nde ise Merdâs adlı bir hükümdarın oğlu olarak bilinir. Cemşid'den sonra İran ve Turan tahtına oturan, zulmü ve kötülüğü seven bir hükümdardır (Firdevsî, 2009, s. 73; Yıldırım, 2008, s. 227-230; Hinnels, 2012, s. 307-321).

Zahhâk karakterinin doğuşu ile ilgili birçok mitolojik hikâye bulunmaktadır. Bu hikâyelerin ayrıntıları ve konu ile ilgili tartışmalar, araştırma dışında tutulacak olup, sadece kısaca bu mitler ile ilgili bilgi verilecektir³.

Hind mitolojisinde Zahhâk'ın adı "Andhaka" olarak geçer. Şeytan olarak kabul edilen bu karakter, Tanrı Siva tarafından öldürülmüştür (O'Flaherty 1996, s. 212). Türk mitolojisinde ise, Bahattin Ögel'e göre, karakterin oluşumunda İran etkisi hissedilir. *Han-Nâme* adlı eserde yer alan Rak-han adlı ka-

¹ Bu eserlerin görselleri için bkz A. S. Melekian- Chirvani, *Le bronze Iranien*, Paris, 1973, 64, 66; A.S. Melekian-Chirvani, *Islamic Metalwork from the Iranian World: 8-18th Centuries* (London, 1982), cat. no. 104, fig. 104C.; Cambridge, Massachusetts, Fogg Art Museum, repro: A.U. Pope-P. Ackerman, *Survey of Persian Art*, 5, London-New York, 1938-39; Pl 554; Keir Collection repro: Ernest Grube, *Islamic Pottery the Eighth to the Fifteenth Century in the Keir Collection* (London, 1976), cat. No 142; Geneva, Özel Koleksiyon, repro: Toby Falk, ed. *Treasures of Islam* (Geneva, 1985), cat. no. 231.

² Örneğin, Hermitage'da, muhtemelen MS 7.-8. yüzyıllarda Soğd'da yapılmış pişmiş toprak bir heykelcik, tahtta oturan ve mücevherlerle süslü bir taç giyen bir adamı, omuzlarından boynunun dibinden iki yılan fıkkırırken göstermektedir. (Yakonova, "Terrakotovaya figurka Zakhaka," *Trudy otdela vostoka gosudarstvennogo Ermitazha* 3, 1940, s. 195-205 şek. 1)

³ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mithat Çekici, 2019, "Pers Mitolojisi ve Despotizm Sembolü Zahhâk" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Cilt:6 / Sayı:3, Eylül / s. 1323-1339.*

rakter Zahhâk ile özdeşleştirilmiştir. Hikâyede Oğuz Han, Rak-han üzerine bir sefer düzenlemiştir (Ögel, 1993, c.1, s. 180).

İran mitolojisindeki hikâye ise en kapsamlı ve tanınır olanıdır. Zahhâk hikâyesinin İran mitolojisine Hint mitolojisinden girdiği belirtilir. Zahhâk ile Feridun arasındaki savaşların kaynağı da *Zendavesta*'dır (Pala, 2005, s. 105). Taberî'nin⁴ (ö. 923) rivayetlerden derleyerek yazdığı *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* adlı eserinde şöyle geçer. Cem (Cemşid) hükümdarlığının 316. yılında⁵, insan ve cinleri bir araya toplayarak kendisinin sahip ve malik olduğunu, onların kaderini kendisinin belirlediğini söyleyerek Tanrı'nın nimet ve ihsanlarını reddeder. Böylece yanından melekler çekilir ve bunu gören Zahhâk laka-bıyla anılan Bivrasp, onu yakalayarak bağırsaklarını çekip çıkararak ikiye böler (Taberî, 1991, s. 232).

Taberî, Yemenliler'in ve Acemler'in Zahhâk'ın kendilerinden olduğunu, Hişam bin Muhammed bin Said'den naklen belirtir. İddiaya göre Acemler, Cem'in kız kardeşini ailesinden biriyle evlendirip, onu Yemen hükümdarı yaptığına, Cem'in kız kardeşinden de Zahhâk'ın doğduğuna inanırlar (Taberî, 1991, s. 256). Yemenliler ise Zahhâk'ın kendi soylarından geldiğini, adının Alvan bin Zahhâk bin Ubeyd bin Uveyc olduğunu söylerler. Fars inanışında ise durum farklıdır. Adı bu defa "İzdihak" olarak belirtilir. Taberî'nin Hişam'dan naklettiğine göre, İsfahan halkı, bayrak çekerek Zahhâk'a karşı ayaklanan adamın soyundan gelir. Aslan derisinden yapılan bu bayrak İran hükümdarlarının hazinelerinde saklanır. Onlara göre Zahhâk Nümruz (Nemrut) olup, İbrahim Peygamberi yakmak isteyen kişiyle aynıdır. Hikâyenin devamında Cem'in soyundan gelen Feridun'un Zahhâk'ın peşine düşerek yakala-

⁴ Taberî, İran kökenli olup İslam dünyasında Arap dilinde ilk defa bir dünya tarihi yazan tarihçidir. Özellikle rivayet ve eserlerden topladığı malzemeyi kullanarak kaynak göstermiş ve Peygamberlerin, hükümdarların ve halifelerin tarihini, iktidarlarındaki olayları kendi dönemine kadar aktarmıştır (Temir, 1991, (Taberî önsöz), IV; Fayda, 2011, s. 92)

⁵ Taberî, Hişam bin El-Kelbi'den naklettiği başka rivayette ise, Cem'in 619 yıl hüküm sürdüğünü, sonra Tanrı'ya isyan edip azdığını, bunun üzerine Tanrı'nın ona Zahhak'ı musallat ettiğini, Zahhak'ın iki yüz bin askerle üzerine yürüdüğünü, Cem'in gizlenmesine rağmen onu ele geçirerek bıçkı ile ikiye böldüğünü anlatır (Taberî, 1991, s. 235)

yıp Dünbavend (Demâvend) Dağı'na⁶ götürdüğü anlatılır (Taberî, 1991, s. 259).

Firdevsî ise bütün bu kaynaklardan yola çıkarak yazdığı Şehnâme'de, Hz. Muhammed dönemi öncesi dört hanedanı da aktarmıştır. Bunlar, Pişdad, Kayan, Aşkan ve Sasani hanedanlarıdır. İlk ikisinin kralları, ulusal mitolojinin efsanevi varlıklarıdır. Üçüncüsü, Büyük İskender ile Sasanilerin arasına giren beş yüz yıllık Selçuklu ve Pers egemenliğini ele alan muğlak bir tarihseldir; bu kişiler hakkındaki açıklamalar, mitolojik konuların liberal bir şekilde iç içe geçmesine rağmen, doğru sıradaki gerçeklere dayanmaktadır. Hikâyeye, ilk hükümdar Keyümers'in ardından sırasıyla, Huşheng, Tahmuras ve nihayet Zahhâk'ın devreye girip devirdiği Cemşid ile devam eder (Wilkinson-Binyon, 1931, s. 13).

Firdevsî Şehnâme'sinde, 300 yıllık bir barış dönemi, Cemşid'in açgözlülüğü sayesinde sonlanmış ve Cemşid kendisinden daha üstün bir güce inanmayı bırakarak kendini ulu (tanrı) hükümdar ilan etmiştir. Cemşid'in bu açıklaması ile din adamlarını rahatsız etmiş ve kısa bir süre içinde ilahi görkemini kaybetmiştir. Yaşananlardan sonra ordusu Cemşid'i terk eder ve dünya bir karışıklığa sürüklenir. O anda Ehrimen kılığındaki (biçimindeki) kötülük/şeytan, kendine saldırmak için bir boşluk bulur ve insanlar üzerinde üstünlük elde eder. Uzun bir süre boyunca adaletsizlik hüküm sürer. Tam da bu dönemde Ehrimen, açgözlülüğü ve cehaleti yüzünden ruhunu şeytana satmış olan Zahhâk kılığında ortaya çıkar (Curtis, 2009, s. 32).

İlginçtir ki, şeytan tarafından tuzağa düşürülen Zahhâk, Şehnâme'de Arap diyarından gelen dürüst ve saygıdeğer bir adamın oğlu olarak betimlenir. Daha sonraki Zerdüş metinlerinde (Bundaizm gibi) Mezopotamya ile olan bağlantısı yüzünden Zahhâk'ın bir Arap olarak tanımlanması, İranlıların Arapların ülkelerini istila etmesinden duydukları nefretten kaynaklanmış

⁶ Demavend Dağı, İran'ın kuzeyinde, 5610 m yüksekliğinde bir dağdır. Donbavand diye de bilinir, uykuda bir volkandır ve Pers mitolojisi ve folklorunda özel bir yeri olan bu dağ Elburz sıradağlarının en yüksek doruğudur. Bulutlu, sisli ve dumanlı sözcüklerinden oluşan Demavend adı Tevrat'ta da geçer. Klasik İran anlatımlarında Feridun Zahhâk'ı orada zindana atmıştır. Edebiyatta dünyanın son noktası olarak kabul edilir (Yıldırım, 2008, s. 238; <https://iranicaonline.org/articles/damavand> Erişim Tarihi 17 Temmuz 2023).

olduğunu düşündürür. Bu nefretin bir yansıması olarak Zahhâk Arap kökenli olarak gösterilmiştir. Firdevsî *Şehnâme'*de ilk olarak Zahhâk'ı babası gibi zamanının çoğunu at sırtında geçiren cesur gerçek bir kahraman (pehlivan) olarak tanımlar. Ancak cesur ve çevik olan bu çocuk, kötü huyludur. Bu yüzden hikâyenin devamında gençliğinin verdiği masumiyet ve tecrübesizlik onu şeytanın kollarına iter. Şeytan onun boşluğundan ve cehaletinden faydalanır. Bir sabah erkenden iyiliksever bir insan tavrıyla ziyaretçi kılığına giren şeytan, Zahhâk'ın sadakatini kazanmak için, ikna edici cazibesini kullanarak genç adama bağlılık yemini ettirmeyi başarır. "Bu sarayda senden başkasına ne lüzum var" diyerek aklını çeler. Sonuç olarak Zahhâk, büyük bir isteksizlikle babasını öldürmeyi kabul eder. Şeytan ile yapılan bu kötü anlaşma, Zahhâk'ın dış görünüşünde bir değişikliğe sebep olur. Şeytan ona sarılıp omuzlarından öptüğünde birden omuzlarında iki siyah yılan ortaya çıkar. Zahhâk bu çirkin canavarlardan kurtulamadığı gibi aynı zamanda onları her gün insan beyni ile beslemek zorunda kalır (Firdevsî, 2009, s. 72-73; Curtis, 2009, s. 33).

Zahhâk yılanların kafalarını kesmeyi dener ama her defasında yılanlar tekrardan omuzlarından çıkar. Şeytan, yılanların onun kaderi olduğunu ve yaşamasına izin vermesi gerektiğini, onlar doyup uyuyana kadar insan beyni vermesini söyler.

Bu arada Cemşid'in tanrılık hırsları yüzünden kraliyet gücünü, tahtını ve tacını kaybetmesi nedeniyle yeni bir hükümdar arayışı içinde olan adamları, Zahhâk ve şeytanın kollarına itilir.

Arap olmasına rağmen Zahhâk, Cemşid'in Şehinaz ve Arnavaz adlı iki kızıyla da ile evlenerek, İran'ın yeni hükümdarı olur. Hükümdarlığı bin sene sürer. Bu süre boyunca genç erkeklerin günlük olarak omuzlarındaki yılanlara kurban edildiği karanlık bir dönem hüküm sürer.

Gün geçtikçe halkın huzursuzluğu artar ve bir grup soylu, İran tacını Cemşid'in soyundan olan bir kraliyet varisine teslim etmek amacıyla isyan planlarlar. Soyluların lideri, Zahhâk'a on sekiz oğlunu kurban veren Demirci Kave'dir (Firdevsî, 2009, s. 88-95; Curtis, 2009, s. 34).

1. Orta Çağ İslam Sanatında Zahhâk Tasvirleri

Orta çağ İslam sanatında sıklıkla konu edilen kahramanlardan ikisi, aydınlık ve karanlığın sembolleri olarak da benimsenen Zahhâk ve Feridun'dur. Sadece resimli elyazmalarında karşımıza çıkmayıp, aynı zamanda maden ve seramik sanatında görülen eserlerde de çalışılmıştır. Bu bölümde resimli elyazmalarındaki Zahhâk betimleri ile bağlantı kurulması amacı ile 12-13. yüzyıllar arasında üretilmiş birkaç örnek üzerinde durularak, bu karakterin sanatçılarca nasıl yorumlandığına bakılacaktır.

Zahhâk hikâyelerinin farklı versiyonları muhtemelen Orta çağ dönemi boyunca hem sözlü hem de yazılı olarak anlatılmıştır ancak eğer varsa bile görsel ve sözlü anlatım biçimleri arasındaki kesin bağlantıyı belirleyebilmemiz mümkün değildir. Hem *Şehname*'nin Orta çağdaki popüleritesi hem de İslam'ın sanatsal repertuarının eşzamanlı genişlemesinin yanı sıra, aynı anda örneklediği ve teşvik ettiği zengin anlatı, dekoratif sanatlarda da etkisini hissettirir (Simpson, 1985, s. 131-132).

Bunlardan biri, Detroit Institute of Arts, 30.421'da bulunan bir kâsedir (Şekil 1). 13. Yüzyıl başına tarihlendirilen bu örnek, minai teknikle opak beyaz sır, çok renkli sır altı ve sır üstü boyalı dekor olarak tasarlanmıştır. Böylece günümüze az sayıda kalan Selçuklu minyatürlerinden aşına olduğumuz bu figür üslubu, bu seramik kâseler sayesinde dayanıklı bir ortamda muhafaza edilerek günümüze ulaştırılmıştır. Kâsenin, Kaşan'da yeni ortaya çıkan zengin orta sınıf için üretildiği belirtilmiştir⁷.

Metinlerde geçmeyen bir hikâyenin bezeme unsuru olduğuna tanık oluyoruz. Önde elinde bayrak tutan Demirci Kava⁸, ortada elinde öküz başlı güir-

⁷ <https://dia.org/collection/bowl-inscribed-wealth-49366> Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2023).

⁸ *Firdevsi Şehnamesi*'ne göre Kava, oğullarının ölümüyle kendisinden geçerek halkı adalet istemeye çağırır. Demircilerin demir döverken önlerine örttükleri deriyi bir mızrağın ucuna geçirip halkı Feridun'un tarafını tutmaya, Zahhâk'ın boyunduruğundan kurtulmaya çağırır. Feridun Kava'yı uzaktan gördüğünde mızrağın ucundaki deriyi hayırlı bir işaret sayarak, onu Rum kumaşlarıyla süsletip, altından nakışlar yaptırıp ona Kava'nın bayrağı adını verir. Bu tarihten itibaren tahta oturup başına padişahlık tacı takanlar için, demirci derisine yeni mücevherler asmak bir gelenek haline gelir (Firdevsî, 2009, s. 91).

zünü⁹ tutan boynuzlu ineği Pormâye'nin üzerinde Feridun, arkada ise İslam sanatında genellikle mahkumların gösterildiği şekilde sadece pantolon giymiş Zahhâk, elleri arkasından bağlı bir şekilde yılanları başının üzerinde kıvrılan tuhaf bir başlıkla önündekileri izler biçimde tasvir edilmiştir. Hikâyeye göre inek Pormâye çoktan öldürülmüş ve Zahhâk'ın yakalandığı sırada demirci Kava da olay yerinde yoktur. Üstelik Şehnâme metninde Zahhâk yakalandıktan sonra Demâvend Dağı'na götürülürken deveye bindirilmiştir. Oysa burada yürürken gösterilmiştir. Simpson'a göre bu şekilde betimlenmesinin bir nedeni, gruplandırılan bu figürlerin tamamı, hikâyenin tümünü temsil etmek için tasarlanmış olmasıdır. Sanatçı bütün önemli figürleri tek bir görüntüde birleştirerek, hikâyenin önemine dikkat çekmiştir (Simpson, 1985, s. 133; Peck 1997, 22).

Şekil 1: Seramik bir kâse üzerinde Feridun, Kava ve Zahhâk Betimi, Detroit Institute of Arts, 30.421 (Kaynak: <https://dia.org/collection/bowl-inscribed-wealth-49366> 25 Ağustos 2023)

Keir Collection'daki (Şekil 2) diğer örnekte ise, Şekil 1'deki kompozisyon tekrarlanmış, ancak farklı olarak Zahhâk'ın elleri serbest bir şekilde göğsünde

⁹ *Firdevsî Şehnâmesi*'ne göre Feridun, kendisine gürz yapılması için usta demircileri çağırır. Eline pergeli alıp toprağın üzerine öküz başına benzeyen bir gürz çizer. Bunun üzerine demirciler işe başlayıp güneş gibi parıldayan ağır gürzü hazırlayıp teslim ederler. (Firdevsî, 2009, s. 91-92).

tasvir edilmiştir. Önde Demirci Kava, ortada Pormaye üzerinde gürzü omzunda Feridun, arkada ise sakalsız ve bıyiksız Zahhâk görülür (Grube, 1976, cat. no. 142; Simpson, 1985, s. 134).

Şekil 2: Seramik bir kâse üzerinde Feridun, Kava ve Zahhâk Betimi, Keir Collection (Kaynak: <https://www.jstor.org/stable/42617839> 18 Ocak 2023)

Kaşan'da geç 12, erken 13. yüzyıla tarihlendirilen minai teknikte yapılmış bir kâse üzerinde yine aynı ikonografi görülmektedir (Şekil 3) (Rivzi, 2018, s. 98). Zahhâk Pormaye'nin arkasında üstü çıplak, elleri arkasından bağlı olarak yürümektedir. Burada Şekil 1 ve 2'deki sakalsız yüzlerden farklı olarak siyah bıyığı ve uzun sakalıyla betimlenmiştir. Omuzlarında çıkıp başının üzerini tıpkı bir şapka gibi çeviren iki yılan üstte birleşerek sağa ve sola kıvrılır. Burada diğerlerinde elinde bayrak tutan Demirci Kava figürü, Pormaye'nin ipinden tutan sıradan bir figüre dönüşmüştür. Feridun'un başında ise gürzüne benzeyen boynuzlu başlık bulunur.

Şekil 3: Seramik bir kâse üzerinde Feridun, Kava ve Zahhâk Betimi, Yale Art Gallery, 1953.24.8.

(Kaynak: <https://artgallery.yale.edu/collections/objects/52111> Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2023).

Bir diğer örnek ise (Şekil 4), Garrus bölgesinden (Kuzey Batı İran) gelen seramik bir kâse üzerindedir. Bazı bilim adamları bu seramiklerin 12. yüzyıla ait olduğunu düşünmektedir. Astar tabakasının kazınarak uygulandığı sgraffito tekniğiyle yapılmış bu tasarımda Zahhâk, farklı bir ikonografi ile tasvir edilmiştir (Loukonine ve Ivanov 2003, 36). Omuzlarından çıkan yılanlarla birlikte oturur pozisyonda, ayağının hemen altında ise yiyeceği gençlerden biri gözü kapalı olarak yatarken gösterilmiştir.

Şekil 4: Seramik bir kâse üzerinde Zahhâk ve kurbanı genç adam, New York, Metropolitan Museum of Art, 64.274.3, 12. yy, (20. yy ilk yarısı?)

(Kaynak: www.metmuseum.org/art/collection/search/451774 10 Temmuz 2023)

Seramik sanatında tasarlanan bu kompozisyonlar, farklı şekilde madenî eserler üzerinde de yer alır. Bunlardan biri Paris'teki Dekoratif Sanatlar Müzesi'nde bulunan dokuz kenarlı, altın ve gümüş ile işlenmiş bir şamdan üzerinde uygulanmıştır (Şekil 5). (Simpson, 1985, s. 144) Omuzlarının üzerinden çıkan yılanları, başının etrafını hale gibi çevrelediği Zahhâk, elleri arkadan bağlı ve kıyafetli bir şekilde, Pormây'e'nin üzerindeki Feridun'un ardından yürüyor. Buradaki betimde Demirci Kava'ya yer verilmez.

Buradaki her bir karakterin bir araya gelişi, hikâyedeki kötü ve iyinin savaşını ve zaferle biten anı canlandırmak üzere metin ilişkisi kurulmasa bile kurgusal olarak tasarlanmıştır (Simpson, 1985, s. 133).

Şekil 5: Madenî bir şamdan üzerinde Feridun ile Zahhâk betimi, Paris, Museum of Decorative Arts, 4421

(Kaynak: <https://www.jstor.org/stable/42617839> 18 Ocak 2023)

2. İslam Resminde Zahhâk Tasvirleri

Zahhâk karakteri Orta çağ İslam sanatında çok popüler olur. İslam resmi söz konusu olduğunda, *Firdevsî Şehnâmesi*, Zahhâk'ı en kapsamlı hikâyeleştiren ve anlatan eser olarak karşımıza çıkar. Altmış bin beyitten oluşan eserini sözlü ve yazılı kaynaklara dayanarak derleyip Gazneli Mahmud'a sunan Firdevsî, İslam dünyasında İran'ın İslam öncesi hükümdar ve kahramanlarını anlatan ulusal destanını, saray çevrelerinin ve halkın benimseyeceği şekilde ölümsüzleştirmiştir (Wilkinson-Binyon, 1931, s. 5-7; Khaleghi-Motlagh, 1988, s. 54; Kanar, 2010, s. 189-90). Bu efsanevî tarihin her bir hikayesi çok sevilmiş ve sultanlar saraylarında eserin resimli kopyalarını hazırlamak için yarışmışlardır.

Eserin bilinen en erken kaydı 1217 tarihlidir. Bu resimsiz nüshadan¹⁰ yaklaşık yüz yıl sonra resimli nüshalar hazırlanmaya başlanmış, böylece nakkaşlar olayları anladıkları biçimde yorumlayıp sahnelerde değişiklik yapmışlardır. İlhanlı Moğol dönemi, Şiraz İncü ve Muzafferi dönemi, Timurlu dönemi, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Dönemi, Safevî Dönemi ve Osmanlı dönemi

¹⁰ Floransa, Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Cl.III.24 (Tanındı, 2008, s. 269.)

Şehnâme nüshaları 1300'lü yıllardan 18. yüzyıla kadar farklı resim programları uygulamışlardır (Uluç, 2010, s. 256-7).

Şehnâme resimli nüshalarının asıl ün kazandığı dönem Timurlu hakimiyetinde olmuştur. Devlet adamı, şair ve hattat olarak da bilinen Baysungur, on yılı aşkın bir süre Herat'taki sarayında topladığı alim, şair ve sanatçılarla üretime destek vermiştir. Kurduğu atölyesinde değerli el yazmaları üretilmiştir. Aynı zamanda diğer kardeşleri Muhammed Cukî ve İbrahim Sultan ile birbirlerine armağan edilmek üzere birçok eser sipariş ettikleri, üç kardeşin *Firdevsî Şehnâmesi* kopyaları hazırlatıp resim programını birlikte oluşturdukları bilinmektedir. Baysungur'un ve Muhammed Cukî'nin *Şehnâmesi* Herat'ta, İbrahim Sultan'ınki Şiraz'da hazırlanmıştır (Sims, 1992, s. 44-48). Sonrasında diğer İslam hükümdarları da bu geleneği saray nakkaşhanelerinde yaşatmışlar, hatta üretim saray dışında da devam etmiştir.

Zahhâk'ın diğer Şehname kahramanları arasında ayrı bir yeri vardır. Neredeyse bütün resimli *Şehnâme* ve *Tercüme-i Şehnâme* nüshalarında birden fazla hikâyesi canlandırılmıştır. Nakkaşlar tarafından Zahhâk ile ilgili en çok betimlenen konular arasında, Zahhâk'ın babası Mirdas'ı öldürmesi, Zahhâk'ın tahta çıkışı, Zahhâk'ın hekim ile görüşmesi, Zahhâk'ın Cemşid'in kızkardeşleri ile görüşmesi, Zahhâk'ın kâbusu, Zahhâk'ın soylulara danışması, Zahhâk'ın kutsal inek Pormâyê'yi öldürmesi, Feridun'un Zahhâk'ı Yakalaması, Melek Süruş'un Feridun'a Zahhâk'ı Öldürmemesini söylemesi, Zahhâk'ın Demâvend Dağı'na çivilenmesi yer alır.

Araştırma kapsamında çok sayıda örnek olduğu için hepsini vermek mümkün olmamıştır. Bu sebeple özgün örnekler üzerinden yapılan değerlendirmeler bu araştırmada ele alınacaktır. Tasvirler üzerinden, Zahhâk'ın betimlenmesi sırasında kullanılan kalıplar, benzerlik ya da farklılıklar konusuna vurgu yapılacaktır.

Şehnâme'deki hikâyenin başında Zahhâk, babası gibi zamanının çoğunu at sırtında geçiren cesur gerçek bir kahraman (pehlivan) olarak tanımlanır. Ancak hikâyenin devamında gençliğinin verdiği masumiyet ve tecrübesizlik onu şeytanın kollarına iter. Şeytan onun boşluğundan ve cehaletinden faydalanır. Bir ziyaretçi kılığına giren şeytan, Zahhâk'ın sadakatini kazanmak için, ikna edici cazibesini kullanarak genç adama bağlılık yemini ettirmeyi başarır.

Sonuç olarak Zahhâk, büyük bir isteksizlikle babasını öldürmeyi kabul eder. Şeytan ile yapılan bu kötü anlaşma, Zahhâk'ın dış görünüşünde bir değişikliğe sebep olur. Şeytan ona sarılıp omuzlarından öptüğünde birden Zahhâk'ın omuzlarından iki siyah yılan ortaya çıkar. Zahhâk bu çirkin canavarlardan kurtulamadığı gibi aynı zamanda onları her gün insan beyni ile beslemek zorunda kalır (Firdevsî, 2009, s. 72-102; Curtis, 2009, s. 33).

2.1. Zahhâk'ın Babasını Öldürmesi

Şehnâme' de Zahhâk'ın bir insan gibi tasvir edildiği ilk konudur. Şekil 6'da yer alan resim İran'ın en ünlü Şehname nüshalarından birinde yer alır. Safevî Döneminde, başkent Tebriz'de aralarında Aka Mîrak, Dûst Muhammed Mîrza Alî, Mîr Seyyid Alî, Muzâffer Alî, Şeyh Muhammed, Abdüssemed ve adını bilmediğimiz birçok sanatçının çalıştığı Şah Tahmasp (1527-76) için hazırlanan *Şahnâme-i Şâhî*¹¹ olarak bilinen eser 759 yaprak ve 258 resme sahiptir. Söz konusu sahne Khalili Koleksiyonu'nda (MSS 1030) 25. yaprakta bulunur (Şekil 6). 1520'lere tarihlendirilen bu resim, dönem resminin özelliği olan berraklık, doğal olmayan renk paleti, abartılmış mekânsal ilişkilerin bir araya getirildiği tipik bir hayal dünyası örneğidir (Welch, 1976, s. 21; İnal, 1995, s. 160-161; Blair ve Bloom, 1995, s. 168; Hillenbrand, 2005, s. 244-45; Canby, 2008, s. 50-51).

Resimde canlandırılan hikâye'ye göre, Arap kralı Mirdas, derin bir çukura düşer, belini kırar ve ölür. Metinde çukurun, kralın hırslı oğlu Zahhâk ile Mirdas'ı öldürmek için komplo kuran şeytan tarafından kazıldığı anlatılır (Firdevsî, 2009, s. 74; Rogers, 2010, s. 262).

Sahne Herat okulunun canlı ve renkli manzara üslubu devam eder. Küçük ve zarif figürler, peri masallarını andıran zarafette manzaralar, ayrıntılarda yaldız kullanımı ve yüksek kaliteli işçilik göze çarpar. (İnal 1995, s. 160-61). Bu elyazmasında sanatçılar Erken Safevî resminde, Timurlu Herat'ın ve Türkmen Tebriz'in geleneklerini mükemmel teknik ve duygusal ifadeyle bir-

¹¹ Yaygın olarak *Şah Tahmasp Şehnamesi* ya da *Houghton Şehnamesi* olarak da bilinen bu eser, cildinden ayrılan yapraklarıyla, bugün aralarında New York Metropolitan Museum of Art, Londra, Khalili Collection, Agha Khan Collection, Katar İslami Sanatlar Müzesi, Tahran Rıza Abbasi Müzesi, Tahran Modern Sanatlar Müzesi gibi önemli müze ve koleksiyonlara dağılmış durumdadır (Blair ve Bloom, 1995, s. 168; Uluç 2010, s. 266).

leştirek zirveye taşımışlardır (Hillenbrand, 2005, s. 244). Tasvirde Zahhâk, kırmızı başlığı ile metinlerde de vurgulandığı gibi genç bir pehlivan gibi betimlenmiştir. Zahhâk'ın hükümdar olmadan önceki dönemlerine dair resim yok denecek kadar azdır. Bu nedenle onun gençlik yıllarının, nakkaşlar tarafından nasıl betimlendiği ile ilgili değerlendirme yapmak zordur.

Hikâyenin devamında şeytan aşçı kılığına girip onun yemeklerini yapmaya ve güvenini kazanmaya başlar. Bir gün Zahhâk'ı omuzlarından öper ve sonra ortadan kaybolur. Bunun üzerine Zahhâk'ın iki omzundan iki kara yılan çıkar, bunları keserek onlardan kurtulmaya çalışsa da başarılı olamaz. Kestiği yerden yenileri çıkar. Bu defa şeytan bir hekim kılığına girerek, bunları kesmesinin doğru olmadığını, bu yılanlardan ancak insan beyni yerse kurtulabileceğini, devâsının bu olduğunu söyler (Firdevsî, 2009, s. 77).

Şekil 6: Zahhâk'ın şeytanla yaptığı anlaşma neticesinde babası Mirdas'ı Öldürmesi, *Şah Tahmasp Şehnâmesi*, Khalili Collection, MSS 1030, y. 25b. (Kaynak: <https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-the-death-of-king-mirdas-mss1030-folio25/> 18 Ocak 2023)

2.2. Zahhâk'ın Tahta Çıkışı

Örnekte yer alan Şehname, *Demotte* ya da *Büyük Moğol Şehnamesi*¹² olarak bilinir. Muhtemelen son İlhanlı Hükümdarı Ebû Said (1316-36) için yapılmış, büyük boyutlu bir nüshadır. Resimlerde Çin ve Batı Avrupa etkisi yanı sıra yoğun bir desen anlayışı ve mekânsal karmaşıklık, incelikli bir renk çeşitliliği ve dramatik olaylara duyulan eğilim gözlenir (Hillenbrand, 2005, s. 218). Bu elyazması bilim adamları tarafından 14. yüzyıla tarihlendirilmiş olup Tebriz'de birçok farklı sanatçı tarafından yapıldığı kabul edilmiştir (İnal, 2005, s. 89).

Hikâyede hekim kılığındaki şeytan, yılanların ancak insan beyniyle do-yabileceği konusunda sarayı ikna edince, bu şeytani etki altında İran'ın talihi-nin azalmaya başladığı, askerlerin İran'dan çıkarak ejderha yapılı büyük bir padişahın haberini alarak Zahhak'ın yanına gittikleri, iç savaş ve anarşinin patlak verdiği ve iyi kral Cemşid'in Zahhâk tarafından tahttan indirildiği, yedi yüz yıl saltanat sürdüğü anlatılır (Firdevsî, 2009, s. 77-78).

Freer Gallery'de bulunan resimde, şeytanın Zahhâk'ı öptüğü ve yılanların ortaya çıktığı dramatik an değil, hikâyenin biraz sonrasında Zahhâk'ın İran tahtını ele geçirdiği an canlandırılmıştır (Şekil 7). Omuzlarda kıvranan iki yılanla Zahhâk, elinde yaldızlı bir ayna tutarak tahtına oturur. Yaprakta resmin yukarısındaki bölüm başlığında "Zahhâk 1000 yıl hüküm sürdü" yazmaktadır. Zahhâk'ın çevresinde, çeşitli giysiler ve başlıklar içindeki saray mensupları, küçük gruplar halinde heyecanla fısıldaşp el kol hareketleri yapmaktadır. Başının üzerinde ise üç altın top bulunan bir alev var. Sol üstte, kimliği belirsiz bir kadın pencereden aşağı bakmaktadır (Grabar-Blair 1980, s. 58).

Mimarî bir kesit içinde gösterilen sahnede nakkaş, tahtı merkeze alarak etrafına dairevi kompozisyon oluşturacak şekilde figürleri yerleştirmiştir. Her bir figür ayrı ayrı işlenerek karakter kazanmış ve resimde bir derinlik sağlan-

¹² Bu nüshanın yaklaşık iki yüz resminden elli sekiz tanesi bilinmektedir. Bugün yaprakları aralarında Freer Gallery of Art, Binney Collection, Dublin Chester Beatty Library, Paris, Vever Collection, Fogg Art Museum, New York Metropolitan Museum of Art, The Cleveland Museum of Art, Boston Museum of Fine Arts, New York Kevorkian Fodation gibi önemli müze ve koleksiyonlara dağılmış durumdadır (Grabar-Blair, 1980, s. 58-173).

mıştır. İnal'a göre bu taht sahnesinde gördüğümüz şema, daha sonraki taht sahnelerinin de ana kalıbını oluşturacaktır (İnal 2005, s. 89-90).

Şekil 7: Zahhâk Tahtta, *Demotte Şehnâme*, Washington, D.C. : Freer Gallery of Art 23.5. Courtesy of the Smithsonian Institution (Kaynak: Grabar-Blair, 1980, s. 59)

Timurlu döneminde hazırlanan, başkent saray örneklerindeki zengin işçilikten uzak, taşrada üretilmiş diğer bir örnekte (Şekil 8), mekân bu kez açık havada bir taht sahnesi olarak seçilmiştir. Etrafındaki saray görevlileriyle birlikte Zahhâk, başında tacı ve omzundan çıkan yılanlarla birlikte betimlenmiştir. Kompozisyon sade ve basittir. Tahtın her iki yanındaki figürler ayakta sıralanmış bir biçimde gösterilmiştir. Arka planda iki renkli tepeler ile üzerlerinde minik bitki öbekleri bulunur.

Şekil 8: Zahhâk Tahtta, *Firdevsî Şehnâmesi*, BM Or.12688, y. 22a, 850/1446, Mazenderan

(Kaynak: <https://blogs.bl.uk/asian-and-african/2013/05/index.html>, 8 Şubat 2023).

2.3. Zahhâk'ın Hekimlere Danışması

II. Şah İsmail döneminde (1576-1577) bir *Firdevsî Şehnâmesi* nüshası hazırlanmaya başlanmış, şahın ölümü üzerine yarım kalmıştır. Ancak sonrasında saray atölyesinde çalışan Siyavuş, Sadık Bey, Nakdî, Murad Deylemi ve Mihrap gibi birçok sanatçı tarafından tamamlanmıştır. Zahhâk'ın hekimlere danışması konusunun canlandırıldığı bir resim de bu elyazmasında bulunur (Şekil 9). Resim Nakdi'ye atfedilmektedir. (Robinson 1976, s. 1-8; Canby 2008, s. 80-83).

Metinde omuzlarından yılan çıkan Zahhâk için hekimler ve âkil adamların toplandıkları, her birinin sırayla fikrini açıkladığı, türlü tedbirler alsalar da bu derde bir çare bulamadıkları anlatılır (Firdevsî, 2009, s. 77).

Sahnede kimi ellerinde kitaplarıyla Zahhâk ile konuşan, kimi kendi arasında durumun ciddiyetini tartışan hekimler, kompozisyonda sıkıntı içinde tasvir edilmiştir. Kazvin üslubunda görülen zarif yuvarlak yüzlü, zülüflü genç erkek figürleri, ince boyun, geniş omuzlar, küçük eller, manzaralarda kudretli kaya formları, ön planda koyu yeşil otlar bu resimde de gözlenir (İnal 2005, s. 163).

Şekil 9: Zakhâk'ın hekimlere danışması, *Firdevsî Şehnâmesi*, AKM 71, 1576-77 (Kaynak: <https://agakhanmuseum.org/collection/artifact/Zakhâk-consults-the-physicians-folio-from-the-book-of-kings-shahnameh-of-shah-ismail-ii> 8 Şubat 2023).

İstanbul'da hazırlanan bir *Şehnâme Tercümesi* nüshasında Zakhâk, açık havada tahtında otururken, gezgin bir hekim kılığında giren şeytan ile konuşmaktadır (Şekil 10). Metinde şeytan "her gün iki adam öldürmeli ve beyinlerini çıkarmak için kafalarını kesmelisin" diyerek, yiyecek vermek suretiyle yılanları yatıştırması gerektiğini, onları azdırmamasını söyler (Firdevsî, 2009, s. 77).

Şekil 10: Zahhâk'ın hekim (şeytan) ile görüşmesi, *Şehnâme Tercümesi*, İÜK. TY. 6131, y.15a. (Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 6131)

2.4. Zahhâk'ın Cemşid'in Kız Kardeşleri ile Görüşmesi

Tebriz'de hazırlanan *Şah Tahmasp Şehnâmesi*'nin içinde yer alan bu resimde (Şekil 11), Zahhak'ın Sarayı ve bahçesinden bir kesit verilmiştir.

Şehnâme'de Zahhâk Cemşid'in ardından tahta geçince, Cemşid'in dairesindeki iki tertemiz kızı saraydan çıkarttıkları, Cemşid'in kız kardeşleri¹³ olan Şehmâz ve Ernevâz adlı bu iki kızı Zahhâk'ın Sarayı'na götürdükleri anlatılır (Firdevsî, 2009, s. 79-80).

Kalabalık bir kompozisyon içinde, görkemli tahtında oturan Zahhak, ağızları başına doğru bakan yılanların arasında tacı ile güçlü bir İran hükümdarı gibi betimlenmiştir. Hizmetlilerin yiyecekleri taşınması, bahçede bekleyen seyis, maiyetindekiler ve konuklar, balkondan bakan kadınlar ve sol tarafında ayakta hafifçe başlarını öne eğen kız kardeşler sahneyi zenginleştirmiştir. Şehmâz ve Ernevâz nüshada belirtildiği üzere korkudan "söğüt yaprağı gibi" titrerken gösterilmişlerdir.

¹³ *Firdevsî Şehnâmesi*'nde Cemşid'in kız kardeşleri olarak geçmesine rağmen bazı kitaplarda bu sahne için Cemşid'in kızları başlığı atılmıştır (Rogers, 2010, s. 262).

Şekil 11: Zahhâk'ın Cemşid'in kız kardeşlerini kabul etmesi, *Şah Tahmasp Şehnâmesi*, Tebriz, 1520 civ., Khalili Collection MSS 1030, y. 27 (Kaynak: J.M. Rogers, 2010, 262-3).

2.5. Zahhâk'ın Kâbusu

Zahhâk'ın Feridun'u rüyasında görmesi hikâyesi en çok resmedilen bölümlerden birisidir. *Şehnâme*'deki metinde Zahhâk'ın ölümüne kırk yıl kala bir gece sarayında Ernevâz ile uyurken birdenbire rüyasında gözünün önüne üç savaş eri gelir. Bunlardan servi boylu küçük olanı padişahlara yaraşan bir yüze sahiptir. Belindeki kemeri ve elindeki öküz kafası biçimindeki gürzüyle bağırarak Zakhâk'ın üzerine atılır, kafasına gürzü indirir, Zakhâk'ın derisini yüzer ve ellerini sağlamca bağlayıp boynuna ipi geçirir. Kafasına toz toprak yağdırır, onu yakalayıp peşindeki insanlarla birlikte sürüyerek Demâvend Dağı'na götürür. Bunun üzerine Zakhâk uykusundan çığlıkla uyanır, Ervenâz'ın ısrarı ile rüyayı anlatır. Ervenâz onu dinleyince her memleketten akıllı adamlar, müneccimler getirtip rüyayı başından sonuna kadar

anlatmasını, bir çare aramasını ve düşmanının yapacağı kötülükten korkmamasını söyler (Firdevsî, 2009, s. 84-85).

Sahneyi, *Şah Tahmasp Şehnâmesi*'nin üçüncü ana nakkaşı olarak adı geçen Mir Musavvir betimlemiştir. Hikâye rahatsız edici derecede gerilimli olsa da nakkaş güzel kadınlar, hoş saraylılar ve ilgi çekici görevlilerle dolu kalabalık bir Safevî Sarayı canlandırmıştır. Resimde gece Zahhâk'ın çılgılığında sonra, rüyasını Ervenaz'â anlattığı an betimlenmiştir (Şekil 12). Burada renkler, çini ve kumaşlar üzerindeki arabesk desenler kadar göze çarpmaz. Bu durum yazmada çalışan en lirik nakkaş olmasından dolayı Mir Musavvir'in karakteriyle uyum içindedir. Yumuşak çizgiler ve dingin renkler kullanmıştır. Nakkaş yatak odasındaki Zahhâk'ı, omuzlarından yılan çıkan bir tiran olmasına rağmen kompozisyon içinde neredeyse en sıradan figür gibi resmetmiştir (Welch, 1976, s. 100; Grabar, 2009, s. 79).

Şekil 12: Zahhâk'ın kâbusu, *Şah Tahmasp Şehnâmesi*, Tebriz, 1520 civ., Qatar, Museum of Islamic Art (MIA), MS 41, y.28 (Kaynak: https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;EPM;qt;Mus21;19;en 15 Temmuz 2023)

2.6. Zahhâk'ın Alimlere ve Soylulara Danışması

Şehname'deki hikâyede, sarayına soyluları çağıran Zahhâk, derdini anlatarak çare bulmalarını, ruhunu aydınlatmalarını ister. Taç, taht ve kemerin kimin olacağını sorar. Bunun cevabını veremezler ise ölümü göze alın diyerek onları korkutur. Bu sözler üzerine gelen soylu ve alimlerin dudakları kuruyarak yüzleri sararır. Üç gün boyunca gerçekleri söyleyemezler fakat Zahhâk onları başıma geleceklere söylemezseniz sizi asarım diyerek tehdit edince, Zirek adındaki akıllı kişi Feridun'un onu taht ve tacından edeceğini söyler. Ayrıca bu hükümdara süt anne olacak bir ineğin ölümünün de elinden olacağını, Feridun'un intikam için güzünü öküz kafasından yaptıracağını ekler. Metinde akıllı mübed (alim) Zirek'in kendisine bir zarar gelir korkusuyla yüzü ateşler içinde tahtın yanından ayrıldığı, padişahın kendine geldiği vakit Feridun'un izini bulmaya çalıştığı anlatılır (Firdevsî, 2009, s. 83-85).

Şah Tahmasp Şehnâmesi'nden Sultan Muhammad'e atfedilen bu sahnede, alim Zirek'in sözlerini duyan Zahhâk'ın tahtından düşüp bayıldığı an canlandırılmıştır (Şekil 13). Resme bakıldığında, Tebriz'e gelen ünlü Timurlu nakkaş Behzad'ın (ö. 1535-6) güçlü etkisi hissedilir. Dikkatle yerleştirilmiş mimarî ve insanlar, özenle boyanmış küçük figürler, ölçülü renk kullanımı, doğal betimleme sanatçının üslubunu yansıtır (Welch, 1976, s. 104-105). Başından düşen tacı, beyaz saç ve sakalıyla yaşlı bir Zahhâk betimi görülür. Rüyasını dinleyen alimler, öğüt verirken, önündeki hizmetli ise düşen tacını tutarken resmedilmiştir.

Şekil 13: Zahhâk'ın alimlere danışması, *Şah Tahmasp Şehnâmesi*, Tebriz, (Metropolitan Museum of Art, 1970.301.4) y. 29b

(Kaynak: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452113> 8 Şubat 2023)

Safevî dönemi Kazvin üslubunda yapılan ve Mir Zeynelabidin'e atfedilen bu resimde (Şekil 14) ilginç bir şekilde, ikonografik kalıplara uyulmayarak Zahhâk'ın acımasız doğasının simgesi olan omuzlarında kıvranan yılanlar bu resimde yer almaz. Ferudun'u bulup öldürmeyi kafasına takan Zahhâk, bir ordu kurmak için onların desteğini istemek üzere soylularını toplar (Firdevsî, 2009, s. 85). Resimde Zahhâk metinde belirtildiği gibi hükümdarlığının son kırk yılı içindedir ve bu yüzden de beyaz sakallı, yaşlı bir hükümdar olarak betimlenmiştir.

Şekil 14: Zahhâk'ın soylulara danışması, *Firdevsî Şehnâme*, Kazvin, Safevî dönemi, 1576-77 civ., Art and History Collection, LTS1995.2.70 (Kaynak: <https://asia.si.edu/learn/shahnama/lts1995-2-70/> 8 Şubat 2023)

2.7. Zahhâk'ın Kutsal İnek Pormâye'yi Öldürmesi

Zahhâk ile ilgili hikâyelerden bir diğeri de kutsal inek Pormaye'yi öldürmesi sahnesidir. Feridun doğunca, padişahlığın nuru yüzüne yansıdı. Aynı zamanda Pormâye adlı bir inek de doğdu. Bütün âkil adamlar, münecimler bu ineğin etrafında toplandı. Feridun'un annesi eşini öldüren ve her yerde Feridun'u arayan Zahhâk'tan kurtarmak için yavrusunu evlatlık verdi. Pormâye'nin sütüyle büyüyen Feridun gerçeği sonradan öğrendi (Firdevsî, 2009, s. 85-87). Zahhâk Feridun'un saklandığı otlığı ve ineğin yerini öğrenince bebek Feridun'u besleyen kutsal inek Pormâye'yi ve görünürdeki diğer tüm hayvanları öldürdü (Rogers, 2010, s. 265).

Sultan Muhammed'e atfedilen bu resimde, kompozisyonun ortasında atının üzerinde Pormâye'ye kılıcını saplayan Zahhâk, yine omuzları yılansız olarak betimlenmiştir (Şekil 15). Hükümdarların klasik av sahnelerine benzeyen bu kalabalık kompozisyonda bütün dikkat Zahhâk ve inek üzerine çekilmiştir (Welch, 1976, s. 108-9).

Şekil 15: Zahhâk'ın kutsal inek Pormâye'yi öldürmesi, *Şah Tahmasp Şehnâmesi*, Khalili Collection, MSS 1030, y. 30, Tebriz, 1520 civ. (Kaynak: <https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-Zahhâk-slays-the-sacred-cow-barmayah-mss1030-folio30/> 18 Ocak 2023).

2.8. Feridun'un Zahhâk'ı Yakalaması

Şehnâme'deki hikâyede Zahhâk kurtuluş yolu kalmadığını anlayınca kemendi atarak yüksek sarayın damından atlar. Sarayın damından kendini aşağı bırakıp da yere basar basmaz, Feridun rüzgâr gibi yanına gelerek öküz kafası biçimindeki gürzü, başına indirerek tulgasını parçalar (Firdevsî, 2009, s. 98). Feridun, Zahhâk'ı alt ettikten sonra onu bir dağın tepesinden aşağı atmayı planladı. Ancak melek Suruş araya girdi ve Feridun'a Zahhâk'ın bunun yerine Demâvend Dağı'na zincirlenmesi gerektiğini fısıldadı, böylece beyni yıpranacak ve ızdırabı devam edecekti. Onu sıkıca bağlamasını ve iki dağın darlaştığı yerde bağı kalmasını ve böylece adamalarının onu bulamayacağını söyledi (Firdevsî, 2009, s. 98).

Vezirinden, kehanette adı geçen öküz başlı gürze sahip savaşçının sarayını ele geçirdiğini duyan Zahhâk, saray duvarlarına tırmanmaya ve Feridun'a suikast düzenlemeye çalışır ancak başarılı olamaz¹⁴.

Sultan Muhammed'e atfedilen resimde (Şekil 16), Tebriz ve Herat resim geleneklerinin sentezi görülür. Welch bu sahnede oluşturulan dramatik kompozisyonda, Feridun'un gürz darbesinin; mimarinin ağırlığı, altın taht ve hat-ta yukarıda meleğin kıvrımlı betimi ile vurgulandığını belirtmiştir (Welch 1976, s. 112). Melek Suruş Feridun'u "Zahhak'ın zamanı henüz gelmedi" diyerek uyarmakta, Feridun ise başını meleğe çevirmiş onu dinlemektedir.

Şekil 16: Feridun'un Zahhâk'ı yakalaması, *Şah Tahmasp Şehnâmesi*, Tebriz, 1525 civ., Freer Gallery of Art F1996.2 (Kaynak: https://asia.si.edu/explore-art-culture/collections/search/edanmdm:fsg_F1996.2/ 9 Şubat 2023).

¹⁴ https://asia.si.edu/explore-art-culture/collections/search/edanmdm:fsg_F1996.2/ Erişim Tarihi: 9 Şubat 2023

14. yüzyıla tarihlendirilen Büyük Moğol Şehnamesi'nde yer alan sahnede (Şekil 17), resmin üstündeki başlıkta, "Feridun'un Zahhâk'ı Demavend Dağı'na götürmesi" yazılıdır (Grabar-Blair, 1980, s. 64-65). Elleri ve ayakları bağlı Zahhâk, omuzlarında yılanlar hâlâ kıvrılırken bir deveye bindirilmiştir. Öküz başlı gürzünden tanıdığımız Feridun, ineğin üzerindedir. Solda Kava'nın bayrağı dalgalanmaktadır. Kava, bağlılığının bir simgesi olarak Feridun'a demirci önlüğünü vermiştir. Feridun, her hükümdarın yaptığı gibi, onu altın ve değerli mücevherlerle süslemiştir. Bu resimdeki yeniden boyama, figürlerin geri kalanını tanımlamayı zorlaştırmaktadır. Yüzü ona dönük ve elleri ile Zahhâk'ı gösteren kadın, muhtemelen koruyucu melek Suruş'u temsil ediyor olabilir. Bununla birlikte, kendine özgü konumu, alt köşelerdeki küçük figürlerle birlikte daha sonraki bir tarihte eklendiğini düşündürmektedir (Arberry vd. 1959, s. 26-27; Grabar-Blair, 1980, s. 64-65).

Şekil 17: Feridun'un Zahhâk'ı Yakalaması, *Demotte Şehnâme*, Dublin Chester Beatty Library, Pers. MS 111 (Kaynak: Grabar-Blair, 1980, s. 65)

1540-50 civarında İstanbul'da Osmanlı nakkaşhanesinde Sultan II. Murad (1421-1444) için hazırlanan bir Türkçe *Şehnâme* nüshasında ise, Feridun sarayda omuzlarından yılanlar çıkan Zahhâk'ı yakalamış, melek Suruş'un öğüdünü dinlerken betimlenmiştir (Şekil 18). Osmanlı nakkaşlarının 1540-50 yıllarında hazırlamış oldukları resimli Şehname tercümesi nüshaları, Osmanlı tarihinin anlatılacağı resimli elyazmaları için bir hazırlık çalışması gibidir. Bu elyazma-

sında çalışan nakkaş, Osmanlı saray mimarisini andıran boyutlu kubbeli binalar, tepe gerisinde sıralanmış serviler ile bahar dalı açmış ağaçlar, zeminde kümeler halinde çiçekler, yanakları pembe, sarı kırmızı ve turuncu renkli kıyafetler içinde zarif kadın ve erkekler çizerek dönemin üslubuna uygun hareket etmiştir. (Bağcı vd. 2012, s. 100-101). Basit durağan bir kompozisyon renklerle canlı gösterilmeye çalışılmıştır. Zahhâk betiminde, ne hükümdarlığının son yılları olduğu için yaşlı ve beyaz sakallı gösterilmiş, ne de tutsak edilmesinin vermiş olduğu ızdırap ve heyecan resme yansıtılmıştır.

Şekil 18: Feridun'un Zahhâk'ı Yakalaması, *Şehnâme-i Türki*, 1540-50 civ., TSMK H. 1116 (Kaynak: Bağcı vd. 2012, s. 100)

2.9. Zahhâk'ın Demâvend Dağı'na Çivilemesi

Şehnâme'de Zahhâk ile ilgili hikâyeler içinde en çok resimlenen sahnedir. Feridun aslan derisinden bir kement yaparak, Zahhâk'ın belini ve ellerini sıkıca bağlar. Bir devenin üzerinde bağlı duran Zahhâk'ı Şirhan'a götürür ve bir kez daha kafasını kesmek isteyince kutlu melek tekrar görünerek, tutsağı Demâvend Dağı'na götürmesini yineler. Feridun dağlar arasında dar bir yer seçer. Sonu görünmeyen bir mağara bularak Zahhâk'ı oraya kapatır. Ağır iri çiviler getirterek beynine değmeyecek şekilde kafasına çakar. Orada asılı kalan zalim hükümdar, kanlar içinde acıyla kıvrılır (Firdevsî, 2009, s. 99-100).

Buradaki resim Celâyirîler döneminde (1339-1432) Tebriz’de 1370¹⁵ yılı dolayında resimlendiği sanılan bir Şehnâme nüshasına aittir (Şekil 19) Bugün *Yakup Bey Albümü* olarak tanınan murakkada manzaraya önem verilmiş, resimlerde ise Uzak Doğu etkisi kuvvetli bir şekilde hissedilmiştir. Resimde mağaranın önündeki, belden yukarısı çıplak, yaşlı, beyaz sakallı Zahhâk, Feridun’un üç askeri tarafından çivilenmektedir. (Atasoy, 1970, s. 19-20; Çağman-Tanındı 1979, s. 16; Sims, 1992, s. 52; İnal 1995, 95-96). Feridun atının üzerinde olayı izlerken yanındakiler de ona eşlik etmektedir.

Şekil 19: Feridun’un Zahhâk’ı Demâvend Dağına Çivilemesi, *Yakup Bey Albümü*, TSMK, H. 2153, y. 82a, 1370 civ., İstanbul (Kaynak: Sims, 1992, s. 52).

Timurlu Hanedanlarından İbrahim Sultan döneminde (1415-35) Şiraz’da hemen hemen aynı üslup özellikleri gösteren bir grup resimli *Şehname* hazırlanır. Bu resimlerde sade ve İskender Sultan (ö. 1414) dönemine göre daha az itinalı bir üslup izlenir. Bunlardan en ünlüsü *İbrahim Sultan Şehnâmesi* olarak tanınır. Eserin başındaki önsözü Baysungur yazmıştır ve 1430-35 arasına ta-

¹⁵ Nurhan Atasoy, Topkapı Sarayı’ndaki bu albümde yer alan resimleri gruplandırarak büyük olasılıkla 1350-75 arasında Tebriz’de hazırlanan altı farklı yazmadan olduğunu, Zahhak sahnesinin de 5. grup içinde olduğunu belirtir (Atasoy, 1970, s. 31, r. 27).

rihlendirilir¹⁶. Kırk yedi resim içeren eser, sade manzara tasvirleri, ince ve orantısız uzamış figürleri ile öne çıkar. (Sims, 1992, s. 43; İnal, 2005, s. 136-37).

Resimde Zahhâk, genç, zayıf ve sakallıdır (Şekil 20). Kompozisyon oldukça sadedir. Merkezde mağaranın önünde, omuzlarından çıkan yılanlar başının üzerinde toplanmış Zahhâk, askerin ayağını çivilemesiyle asılı durmaktadır. Elleri ve ayaklarındaki çivi izleri nakkaş tarafından vurgulanmıştır. Sayfa altında metnin hemen yanında boğanın üstünde Feridun, askeriyle birlikte görülür (Sims, 1992, s. 52).

Şekil 20: Feridun'un Zahhâk'ı Demâvend Dağına Çivilemesi, *Firdevsî Şehnâmesi*, 1432-5, Oxford, Bodleian Library, Ouseley Add. 176, y. 30a (Kaynak: Robinson, 1958, r.94)

Erken dönem *Firdevsî Şehnâmesi* resimli elyazmalarının en ünlüsü Tahran'da Gülistan Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan 1430 tarihli *Baysungur Şehnâmesi*'dir. Herat'ta Tebrizli Cafer'in hattı ile Baysungur (1397-1433) için hazırlanmış, yirmi bir resim içeren yüksek kalitede sultanî bir yazmadır. İrili

¹⁶ Bodleian Library'nin resmî sitesinde nüsha, 1420-1440 yılları arasına tarihlendirilir (<https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/bcbfd832-086b-4874-80f8-87500e0de704/surfaces/ce5ec6be-f4de-413d-a665-f231fa98a0e8/>) Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2023.

ufaklı bitki ve çiçeklerle süslü zemin, arka plana yerleştirilmiş dilimli ağaç türleri, gökyüzünde uçan kuşlar Celayirli devrinin ünlü nakkaşı Cüneyd'in *Humâ ve Humâyun* yazmasındaki doğa tasvirlerini hatırlatır (Sims 1992, s. 43-45; İnal 2005, s. 124).

Baysungur Şehnâmesi'ndeki üç resmin TSMK, H. 2153'te bulunan Celayirli dönemine ait bazı resimlerle doğrudan bağlantısı vardır. Burada da Şekil 19'daki kompozisyonun zenginleştirilerek tekrarlandığı görülmüştür (Sims, 1992, s. 52; Rajabi, 2011, s. 39-40). İki asker Zahrâk'ı çivilerken, olayı izleyen atının üstündeki Feridun, tıpkı bir Timurlu prensi gibi betimlenmiştir (Şekil 21).

Şekil 21: Zahrâk'ın Demâvend Dağına Çivilenmesi, *Baysungur Şehnâmesi*, Tahran, GPL, No. 716, 833/1430 (Kaynak: Rajabi, 2011, s. 52)

Şah Tahmasp Şehnâmesi'nde Sultan Muhammed'e atfedilen bu resimde Sa-fevî saray resminin en görkemli hali gözler önüne serilmiştir (Şekil 22). Beyaz saç ve sakallı, üzerinde mavi giysisi bulunan Zakkâk, bu kez kalın zincirlerle el ve ayak bileklerinden bağlanarak asılmıştır. Omuzlarından çıkan yılanlar çok daha cılız tasvir edilmiştir. Arkasındaki karanlık mağaraya asılmasıyla artık aydınlık günlerin geleceği vurgusu yapılmıştır. Gökyüzündeki ejderimsi bulutlar Tebriz'deki Türkmen üslubunu hatırlatmaktadır. Resmin alt kısmın-

daki sakin kompozisyon, üstteki ejder bulutlar ile tezat yaratmaktadır (Welch 1976, s. 116-119; Uluç, 2010, s. 121; Canby, 2000, s. 50).

Feridun bu kez elinde gürzüyle atından inmiş Zahhâk'ın başında durmaktadır. Zahhâk'ın başının üstünde solda, uzun burunlu bir insan yüzü bir kayanın arkasından bakarken, mağaranın solunda Feridun'un bacağının yanında büyük bir ayı kafası görülür. Askerlerin sağında ve solundaki kayalarda birkaç yüz daha betimlenmiştir. Kompozisyon, uzun bir oval oluşturur. Bununla birlikte, bazı kayalar sağ kenarı biraz taşsa da üst kenar dağın tepesini ve gökyüzünü kapsayacak şekilde genişletilerek daha hafif bir etki yaratılmıştır. Resmin ön planında, Zahhâk'tan habersiz görünen figürlerin mağarayı işaret eden bir adam dışında, ava çıktıkları görülür. Bu jestle, kompozisyonun iki alanı birleştirilir ve eşlik eden metnin onayladığı bir ahlak aktarılır: iyilik yapın, çünkü geride bırakılabilecek en iyi anıttır¹⁷

Şekil 22: Zahhâk'ın Demâvend Dağına Çivilenmesi, *Şah Tahmasp Şehnâmesi*, 1535 civ., AKM. 155, y. 37b (Kaynak: Canby, 2000, s. 50).

¹⁷ <https://agakhanmuseum.org/collection/artifact/the-death-of-zahhak-akm155> 15 Temmuz 2023.

17. yüzyılda İsfahan'da kopya edilen bir *Şehnâme* nüshasında sahne ayrıntılı doğa elemanları, kalabalık figürler ve ayrıntılarda zengin altın kullanımı ile son dönem Safevî resimli elyazmalarının seçkin bir örneği olarak karşımıza çıkar (Rajabi, 2011, s. 353). Nakkaşı bilinmeyen bu resimde ince bir işçilik ve zengin bir hayal gücü kullanımı görülür (Şekil 23). Farklı yaş ve tipte gösterilen iri figürler, yüzlerde klişeleşmiş ifade, zülüflü saç perçemleri başlarda taşkın iri sarıklar dönemin ünlü nakkaşı Rızâ-i Abbasi'nin temsil ettiği bir resim üslubunu işaret eder (İnal 2005, s. 168-9). Bu resimde de aynı üslubun izleri görülür. Omuzlarından yılanlar çıkan siyah saç ve sakkallı Zahhâk, beyaz bir elbise içinde, vücudunun her yeri çivilenmiş ayakları zincire bağlı bir şekilde asılmıştır. Sahnede Feridun farklı olarak, atının üzerinde değil, hemen Zahhâk'ın solunda başında tacı ve omzunda güzrüyle bağdaş kurarak oturmuştur. İki asker ellerinde çekiçler ile çivi çakmayı sürdürmektedirler. Acı içindeki Zahhâk'ın beyaz elbisesinden kanlar süzülmektedir. Altta iki asker soyluların atlarını tutmaktadır.

Şekil 23: Zahhâk'ın Demâvend Dağına Çivilenmesi, *Firdevsî Şehnâme*, 17. Yüzyıl, Tahran Gülistan Palace Library, MS 2239 (Kaynak: Rajabi, 2011, s. 363).

İstanbul'da hazırlanan, 18. yüzyıla ait bir *Şehnâme Tercümesi*'nde sahne metinle bağlantı kurularak tasvir edilmiştir. Buradaki Dağın adı, metinde Bürz olarak geçmektedir. Mağaranın önündeki elleri ve ayaklarından zincirlenmiş belden yukarısı çıplak, oturur vaziyetteki Zahhâk, atının üzerinde öküz başlı gürzüyle Feridun, basit bir anlatımla canlandırılmıştır. Kaliteli bir işçilik görülmez.

Şekil 24: Zahhâk'ın Bürz (Demâvend) Dağına Çivilenmesi, *Şehnâme Tercümesi*, İÜK. TY. 6131, y.47b. İstanbul, 18. yy (Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY. 6131)

Sonuç

Kökeni çok eski efsanelere dayanan Zahhâk karakteri, iyilikten kötülüğe geçişte şeytanın rolünü vurgulayan ve hükümdarların özellikle yanlış yola sapmaması için kültürden kültüre aktarılan bir konu olarak çok sevilmiştir. Taht uğruna babasının ölümüne sebep olup, bin yıllar sürececek bir ızdıraba sürüklenen Zahhâk, Orta çağ İslam sanatında, hemen her sanat dalında canlandırılmıştır. Firdevsî tarafından 1010 yılında tamamlanarak İslam öncesi İran şahlarının tarihini anlatan bu destansı şiir, bütün İslam coğrafyasında Ebu Said, İskender Sultan, Baysungur, Muhammed Cuki, İbrahim Sultan, Pir Budak bin Şah Cihan, Sultan Ali Mirza, Şah Tahmasp, II. Şah İsmail, Şah Abbas, Sultan II. Murad gibi hükümdarlar ve yöneticiler tarafından resimli kopyaları hazırlatılarak İslam resminde tartışmasız bir üne kavuşmuştur.

Zahhâk konulu tasvirlerin resimlendirilen nüshalar içinde belki de en çok önemsenen ve defalarca tekrarlanan sahneler olduğunu söyleyebiliriz. Başta hükümdar olan babasının yanında cesur ve çevik bir pehlivan olarak anlatılan bu karakter, sonrasında şeytanın oyununa gelerek babasını öldürmüş ve Feridun onu tahtından edene kadarki süre içinde birçok hikâye ile temsil edilmiştir.

Moğol ve Timurlu dönemine ait örneklerdeki resimlerin nakkaşlarının çoğunun adları bilinmezken (Şekil 7-8, 17, 19-21), Safevî dönemde Mir Musavvir, Sultan Muhammed, Mir Zeynelabidin ve Nakdi gibi isimler öne çıkmaktadır. İran coğrafyasında hem Tebriz hem Kazvin hem de İsfahan örneklerinde bu nakkaşlar sahneyi bir peri masalı canlandırıyormuş gibi olabildiğince ayrıntıya girerek değiştirmişlerdir (Şekil 11-15, 22-23). Osmanlı'da 16 ve 18. yüzyıla ait iki ayrı *Tercüme-i Şehnâme* örneklerinde de nakkaş adı bilinmemektedir (Şekil 10, 18, 24). Osmanlı nakkaşlarının hayal güçlerini kullanmaktan ziyade etrafında gördüklerini betimleme anlayışında oldukları görülmüş, özellikle doğada çevreden ve mimarî dokuyu yansıtırken de Osmanlı saray ve köşklerinden ilham alarak daha gerçekçi betimlemeler yapmıştır. Bu bağlamda Zahhâk betimlerine bakıldığında tek ayırt edici unsur olarak omuzlardan çıkan yılan ile karakter anlatılmış, sahne yaratıcı dekoratif ve büyüleyici olmaktan çıkmıştır.

İslam resminde Zahhâk betimine bakıldığında, sadece babasını öldürdüğü sahnede insan suretinde gösterilmiş olup (Şekil 6), diğer resimlerde omuzundan yılanların çıktığı kötü bir karaktere dönüşmüştür. Zahhâk'ın şeytanla iş birliği yaptığı ve sonrasında babasının ölümüne neden olduğu sahneler resimlendirilmek üzere pek tercih edilmemiştir. Resimlerde tahta çıktıktan sonraki Zahhâk betimi genç, güçlü kuvvetli, omuzlarından yılanlar çıkan zalim bir hükümdar görünümündeyken, (Şekil 7-11) Feridun'un onu alt edeceği ile ilgili kâbusu gördükten sonra, istisnalar ile birlikte genellikle saç ve sakalı beyazlamış olarak gösterilmeye başlanmıştır (Şekil 12-14, 17, 19, 21-22). Nakkaşlar, bazı resimlerde ise (Şekil 14, 15, 16) Zahhâk'ı, bir hükümdar gibi, omuzlarında yılan olmadan betimlemiştir.

*Firdevsî Şehnâmesi'*nde en çok resimlendirilen hikâyeleri, Zahhâk'ın babası Mirdas'ı öldürmesi, Zahhâk'ın tahta çıkışı, Zahhâk'ın hekim ile görüşmesi,

Zahhâk'ın Cemşid'in kız kardeşleri ile görüşmesi, Zahhâk'ın kâbusu, Zahhâk'ın soylulara danışması, Zahhâk'ın kutsal inek Pormâye'yi öldürmesi, Feridun'un Zahhâk'ı Yakalaması, Melek Süruş'un Feridun'a Zahhâk'ı Öldürmemesini söylemesi, Zahhâk'ın Demâvend Dağı'na çivilenmesi olarak karşımıza çıkar. Bu örneklerin erken tarihlerde yapılanları (Şekil 7, 17, 19, 20, 21) Firdevsî metnine daha bağlı kalırken, geç örneklerde (Şekil 22, 23) ikonografinin değiştiği, kompozisyonun zenginleştiği, metinde yer almayan günlük yaşamdan sahneleri de içeren ayrıntıların resme girdiğine tanık oluruz.

Araştırma kapsamında 14. yüzyıl ile 18. yüzyıl örneklerine bakıldığında ilginç olarak nakkaşlar Zahhâk hikâyesinin en heyecanlı kısmı olan genç erkek beyinleri yediği anları canlandırmayı tercih etmemişlerdir. Ulaşılabilen örnekler incelendiğinde, aynı şekilde nakkaşlar, Zahhâk'ın kötü bir karaktere büründüğü kısım öncesini de betimlemeyi tercih etmemişlerdir. Orta çağ sanatında seramik, maden, fresko örneklerinde genellikle Zahhâk'ın yakalandıktan sonraki hikâyesi canlandırılmıştır. Demirci Kave, Zahhâk ve Feridun üçlemesine yer verilirken, İslam resim sanatı örneklerinde ise Zahhâk ve Feridun hikâyesinin ana kahramanı olmuş, Demirci Kave ile ilgili kısımlar resimde pek yer bulmamıştır. Zalim hükümdarın en ayırt edici özelliği olan omuzlardan çıkan yılanlar erken seramik örneklerinde başında kıvrımlı bir başlık gibi gösterilirken (Şekil 1-2) elyazmalarındaki resimlerde açıkça ağızlarını açmış iki yılan olarak betimlenmiştir.

İncelenen örneklerde üretim merkezleri Tebriz, Şiraz, Mazenderan, Herat, Kazvin, İsfahan ve İstanbul olan *Firdevsî Şehnâmesi* ya da tercümesi nüshalarında Zahhâk, iyiden kötüye, aydınlıktan karanlığa geçen bir karakter olarak düşmanı temsil etmiştir. Bu kadar çok resimlendirilmesinin nedeni muhtemelen eseri sipariş eden sultan ve yöneticilerin Feridun'un gelişi ve Zahhâk'ı hapsedmesine öykünerek kendilerini karanlığı bitirip aydınlık ve refah dönemlerine geçişin bir anahtarı olarak görmek istemeleridir.

Kaynakça

Arberry, A. vd. *The Chester Beatty Library A Catalogue Of The Persian Manuscripts And Miniatures Vol.I*, (Ed. Edited J. V. S. Wilkinson), Dublin: Hodges Figgis & Co. Ltd., 1959.

- Atasoy, Nurhan. "Four Istanbul Albums and Some Fragments from Fourteenth-Century Shah-Namehs", *Ars Orientalis* 8 (1970), 19-48.
- Bağcı, Serpil vd. *Osmanlı Resim Sanatı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012.
- Blair, Shelia - Bloom J. M. *The Art and Architecture of Islam 1250-1800*, New Haven: Yale University Press, 1995.
- Canby, Shelia R. *Princes, Poets and Paladins: Islamic and Indian Paintings from the Collection of Prince and Princess Sadruddin Aga Khan*, The British Museum Press: London, 2000.
- Canby, Shelia R. *The Golden Age of Persian Art 1501-1722*, London: British Museum Press, 2008.
- Çağman, Filiz -Zeren Tanındı. *Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri*, İstanbul: Tercüman Sanat ve Kültür Yayınları, 1979.
- Curtis, V. S. *Persian Myths*, London: The British Museum Press, 2009.
- Fayda, Mustafa. "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40/92, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Firdevsî. *Şehnâme*. çev. Necati Lugal. 1 Cilt. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009.
- Grabar, Oleg. *Masterpieces of Islamic Art. The Decorated Page From the 8th to the 17th Century*. München, Berlin, London, New York: Prestel, 2009.
- Grabar, Oleg - Blair Shella. *Epic Images and Contemporary History, The Illustrations of The Great Mongol Shahnama*. Chicago, 1980.
- Grube, Ernest. *Islamic Pottery of the Eighth to the Fifteenth Century in the Keir Collection*. London: Faber and Faber, 1976.
- Hillenbrand, Robert. *İslam Sanatı ve Mimarlığı*, çev. Ç. Kafescioğlu. İstanbul: Homer Kitabevi, 2005.
- Hinnells, John R. "Iran İv. Myths And Legends". *Encyclopædia Iranica*. XIII/3, 307-321, 2012.
- İnal, Güner. *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1995.

- James, David A. *Islamic masterpieces of the Chester Beatty Library*. London: World of Islam Festival Trust, 1981.
- Kanar, Mehmet. "Şâhnâme". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/289-90. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Khaleghi-Motlagh, Djalal. (1988). "The Long Road to a Critical Text of the Shahname". *Manuscript of the Middle East* 3 (1988), 54-59.
- Loukonine, Vladimir – Ivanov, Anatoli. *Persian Art: Lost Treasures*. London: Sirocco. 2003.
- O'Flaherty, Wendy Doniger. *Hindu Mitolojisi*. çev. Kudret Emiroğlu. Ankara: İmge Kitabevi, 1996.
- Ögel, Bahattin. *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. 1 Cilt, Ankara: TTK Yayınları, 2010.
- Pala, İskender. "Dahhâk", *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2005.
- Peck, Elsie H. "Like the Light of the Sun: Islamic luster-Painted Ceramics". *Bulletin of the DIA* 71/1-2 (1997), 16-35.
- Rajabi, Muhammad Ali. *Iranian Masterpieces of Persian Painting*, Tahran, 2011.
- Rizvi, Kishwar. "Islamic Art at the Yale University Art Gallery". *Arts of Asia* (March–April 2018).
- Robinson, B. W. *A Descriptive Catalogue of the Persian Paintings in the Bodleian Library*. Oxford: Clarendon Press, 1958.
- Robinson, B. W. "Isma'îl II's copy of the Shahnama". *Iran* 14 (1976), 1-8.
- Rogers, J.M. *The Arts of Islam. Masterpieces from the Khalili Collection*. London, 2010.
- Simpson, Marianna Shreve. "Narrative Allusion and Metaphor in the Decoration of Medieval Islamic Objects". *Studies in the History of Art* 16, Symposium Papers IV: Pictorial, Narrative in Antiquity and the Middle Ages, (1985), 131-149.

- Sims, Eleanor. "The Illustrated Manuscripts of Firdausi's "Shāhnāma" Commissioned by Princes of the House of Tīmūr". *Ars Orientalis* 22 (1992), 43-68.
- Taberî. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*. çev. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Tanındı, Zeren. "Sultanlar, Şairler ve İmgeler: Şehnâme-i Firdevsi'nin Mukaddimesinin Resimler". *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/15 (2008), 267-296.
- Temir, A. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, Taberi- Önsöz*, İstanbul, 1991.
- Uluç, Lale. "Şehname-i Firdevsi'nin Resimli Nüshaları". *Ağa Han Müzesi Hazineleleri. Kitap Sanatı ve Hat*. ed. M. S. Graves, B. Junod, Ç. Anadol. 256-268. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.
- Welch, Stuart Carry. *A King's Book of Kings: The Shah-Nameh of Shah Tahmasp*. New York, 1976.
- Wilkinson J.V.S - Binyon, Laurence. *The Shah-namah of Firdausi The Book of the Persian Kings with 24 illustrations from a Fifteenth-Century Persian Manuscript in the possession of Royal Asiatic Society*. London : Oxford University Press, 1931.
- Yıldırım, Nimet. *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.
- Aga Khan Museum. Erişim 15 Temmuz 2023. <https://agakhanmuseum.org/collection/artifact/the-death-of-zahhak-akm155>
- National Museum of Asian Art. Erişim 9 Şubat 2023. https://asia.si.edu/explore-art-culture/collections/search/edanmdm:fsg_F1996.2/
- The Khalili Collections. Erişim 18 Ocak 2023. <https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-Zahhāk-slays-the-sacred-cow-barmayah-mss1030-folio30/>

- The Encyclopaedia Iranica. Erişim 18 Ocak 2023.
<https://iranicaonline.org/articles/damavand>
- Yale University Art Gallery. Erişim 15 Temmuz 2023.
<https://artgallery.yale.edu/collections/objects/52111>